նանից մինչև ուշ աշուն[53]։ Երկրի մի շարք շրջաններում այդ ժամանակահատվածը կոչվում էր հորթնթող։

Վարձու աշխատանքի կիրառումն ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացած ձևերի դրսևորումն էր։ Սակայն Արևմտյան Հայաստանում այդ ձևը տակավին թույլ էր, իսկ առավել տարածվածը կապիտալիստական հարաբերությունների նախնական կամ սաղմնային ձևն էր։

Արևմտահայ գյուղական պրոլետարիատը ենթարկվում էր դաժան շահագործման ու ճնշման։ Աղաներն ու հարուստ գյուղացիները բատրակներին շնչին վճարով աշխատեցնում էին վաղ լուսաբացից մինչև ուշ երեկո։ Բուլանըխում ձմեռվա երեք ամսվա համար մշակին տալիս էին հագուստ ու դրամ կամ բոլորը գումարով արտահայտած՝ 4,47—5,41 ռուբլի։ Ամռան ամիսների համար վճարում էին 44—54 փութ ցորեն, մի զույգ գուլպա, շապիկ, գլխի փաթթոց և աբա[54]։ Դիարբեքիրի կուսակալության Հազոյի դաշտում մեկ տարվա աշխատանքի համար մշակին տալիս էին 35—40 փութ ցորեն[55]։ Ավելի ցածր էին վարձատրում երեխաներին։ Մուշի դաշտում նրանց տալիս էին 3 շնիկ գարի, 3 շնիկ ցորեն, 3 շնիկ գլգիլ (մեկ շնիկը հավասար է 2 կոտի կամ փթի), շապիկ ու վարտիք և ուտելիք։ Այդ բոլորը «եթէ դրամի վերածենք, միջին հաշվով՝ ինն ամսուայ վարձքը կըլլա իննսուն առ առավելն հարիւրքսան դուրուշ, կամ ամիսը՝ տաս-տասներկու դուրուշ»[56]։ Ուրեմն, չափահաս մշակը օրական ստանում էր 2—3, անչափահասը՝ 0,4 դուրուշ կամ առաջինը՝ 12—18, իսկ երկրորդը՝ 1,5 կոպեկ։ Սակայն աղաներն ու գյուղական հարուստները հաճախ չէին վճարում կամ զանազան պատրվակներով կրճատում էին անգամ այդ շնչին վարձը և բատրակներին դատեցնելով, դատարկ վռնդում էին։

Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում աշխատավորների դժոխային կացությունը պայմանավորված էր ոչ միայն տիրապետող բռնապետական կարգերով, այլև նրանով, որ պրոլետարիատը իբրև դասակարգ նոր էր ձևավորվում և դեռևս չէր դարձել այնպիսի ուժ, որ կարողանար կազմակերպված պայքարով բարելավել իր դրությունը։ Բանվորները ոչ այնքան կենտրոնացված էին խոշոր արդյունաբերական գործարաններում ու ֆաբրիկաներում, որքան ցրված էին միջին ու հատկապես մանր արհեստանոցներում։ Նրանց մոտ դեռ թույլ էր ինտերնացիոնալ համախմբվածությունը և դասակարգային ինքնագիտակցությունը։ Չկար նրանց ղեկավարող և ուղղություն տվող պրոլետարական կուսակցություն, որը կազմակերպեր բոլոր ճնշվածների պայքարը, կոփեր նրանց պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը և գրոհը տաներ բռնակալության դեմ։

4. ՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԱԶԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ բուրժուական ազգը որպես պատմական հասարակական կատեգորիա ձևավորվեց կապիտալիստական հարաբերությունների ծագման ու զարգացման ընթացքում։ «Ազգերը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— հասարակական զարգացման

---

53 Տե՛ս Բենսե, Բուլանըխ կամ Հարքի գավառ, Թիֆլիս, 1901, էջ 66։

54 Նույն տեղում։

55 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1910, օգոստոսի 7 (№ 343)։

56 Ղեղամ Տեր-Կարապետյան, Տարոնի աշխարհ, պատկերներ պատմվածքներ, Փարիզ, 1931, էջ 41։

բուրժուական դարաշրջանի անխուսափելի արդյունքը և անխուսափելի ձեն էնս[57]։

Ազգի հիմնական հատկանիշներն են՝ ընդհանուր էթնիկական ծագումը, համազգային լեզուն, տարածքը, տնտեսական միասնական կապերը, հոգեկան կերտվածքը կամ ազգային բնավորությունը, որն արտահայտվում է ազգային մշակույթի, կենցաղի, ավանդույթի և բարքերի առանձնահատկությունների մեջ և ազգային պատկանելության ինքնագիտակցությունը։ Ազգի այս հատկանիշները սաղմնավորվում և այս կամ այն չափով զարգանում ու ձևավորվում են դեռևս մինչկապիտալիստական դասակարգային հասարակարգերում։ Սակայն միայն բուրժուական հարաբերությունների ոլորտում են վերջնականապես հաստատվում, ձևավորվում ու կատարելագործվում այս հիմնական հատկանիշները, որոնց օրգանական միասնությամբ էլ բնորոշվում է «ազգ» հասկացությունը։

Հայ բուրժուական ազգը, կապիտալիզմի ծնունդ լինելով հանդերձ, ունեցել է իր կազմավորման առանձնահատկությունները։ Այդ առանձնահատկությունները պայմանավորվում էին նրանով, որ հայ ժողովուրդը մինչ ազգ դառնալը թեկուզ և արդեն մի կայուն սոցիալ-էթնիկական, ընդհանուր ծագում ունեցող հանրություն էր, բայց իրերի բերումով ստիպված էր ապրել մասնատված, իրարից պետականորեն և զգալի չափով տնտեսապես անջատված առանձին հատվածներով՝ առավելապես Արևմտյան Հայաստանում՝ Թուրքիայի և մինչ Ռուսաստանին միանալը Արևելյան Հայաստանում՝ Պարսկաստանի բռնատիրական պետությունների լծի տակ և գաղթավայրերում։

Մասնատված, բայց իր էթնիկական ընդհանրությունն ու հատկանիշները պահպանող հայ ժողովրդի կուռ զանգվածներով ապրող առանձին հատվածները ոչ միաժամանակ և տարբեր չափերով են ընդգրկվել կապիտալիստական հարաբերությունների ոլորտը՝ այս կամ այն հատվածի համար ստեղծված կապիտալիզմի զարգացմանը շատ թե քիչ նպաստող օբյեկտիվ պայմաններին համապատասխան։ Այդպիսի պայմաններ ավելի շատ ստեղծվել էին Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում՝ նրա Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո։

Կապիտալիզմի զարգացումը հայ իրականության մեջ և դրա հետ կապված հայ բուրժուական ազգի ձևավորումը, ուժեղ ընթացք ստացավ XIX դարի երկրորդ կեսից, առավելապես դարի վերջին քառորդում։ Այդ ժամանակաշրջանում կատարվեցին խոշոր, անննախընթաց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային առաջադիմական տեղաշարժեր։ Ուժեղացան Հայաստանի տարբեր շրջանների, քաղաքների ու գյուղերի տնտեսական մասնագիտացումն ու կապերը, աշխուժացան արհեստն ու առևտուրը, հանդես եկան կապիտալիստական արդյունաբերական ձեռնարկություններ, աճեց քաղաքային բնակչության քանակը, սկսեցին անհետանալ, համահարթվել փակ բնատնտեսության, հինավուրց նահապետական ինքնամփոփվածության առանձնահատկությունները և այդ տնտեսությունն աստիճանաբար ընդգրկվեց շուկայական հարաբերությունների ոլորտը, ստանալով ապրանքային բնույթ։

Կապիտալիստական, ապրանքագրամական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում հայ իրականության մեջ ստեղծվում է համազգային

57 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 78։

ներքին շուկն, որը կապվում է համառուսական և միջազգային շուկայի հետ։ Այդ նույն պայմաններում խորանում են ազգային ինքնագիտակցության գաղափարները, որոնք հատկապես դրսևորվում են դեռևս դարակեսին մեծ թափով ծավալված սահմանադրական, լուսավորական և ազգային-ազատագրական շարժման ու դրանով պայմանավորված հասարակական-քաղաքական հոսանքների բախման մեջ։ Ազգային ինքնագիտակցության վերելքի մասին էին վկայում նաև Թուրքիայի բռնակալական լծից արևմտահայերին ազատագրելու համազգային ձգտումներն ու ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մշակումը, հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող դրապայքարը՝ նոր (աշխարհաբար) և հին (գրաբար) լեզվի կողմնակիցների միջև։ Աշխարհաբարի կողմնակիցներն արտահայտում էին նոր զարգացող հարաբերությունները, դարաշրջանի առաջադիմական պահանջները, որոնք կապված էին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ։ Գրաբարը պաշտպանում էին իրենց դարն ապրած, հետամնաց երևույթների կողմնակից՝ կղերաֆեոդալական համոզմունքների տեր մարդիկ։ Այս պայքարում հաղթող դուրս եկան զարգացման նոր պահանջներին արձագանքող աշխարհաբար լեզուն, գրականությունն ու մշակույթը՝ ազգի հոգևոր կերտվածքը քնարոշող ու արտահայտող այդ կարևոր միջոցներն ու հատկանիշները։ Լուսավորական շարժումը հաղթանակ տարավ կղերա-ֆեոդալական մտայնության դեմ։ Զևավորվեց ու արագ թափով զարգացավ աշխարհաբար, նոր աշխարհիկ գրականությունը, բարեփոխվեց հայկական գպրոցը, հիմնադրվեց ազգային թատրոնը, զարգացման նոր ընթացք ստացան գրատպությունը և արվեստը, գիտությունն ու ամբողջ մշակութային կյանքը։

Այս բոլորը երևույթներ էին, որոնք ցցուն կերպով արտացոլում էին հայ բուրժուական ազգի ձևավորման, նրա կազմավորման ընթացքը։

Կապիտալիստական Ռուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանը, ինչպես նաև ամբողջ Կովկասը և նրա հայաբնակ վայրերը, անխուսափելիորեն, մտան բուրժուական հարաբերությունների ոլորտը։ Ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր համաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ[58]։

«Եվրոպական կապիտալիզմը, որ տիրապետող արդյունագործական եղանակ էր դարձել Ռուսաստանում վերջին տասնամյակների ընթացքում,— գրել է Ս. Գ. Շահումյանը 1906 թ.,— մուտք գործեց և՛ մեր երկիրը, և՛ դրեց իր ուժեղ, և՛ ուրույն դրոշմը հայկական իրականության վրա։

Մենք ունենք արդեն խոշոր արդյունագործություն։ Մենք ունենք արդյունագործական կենտրոններ, որոնք ավելի նման են ժամանակակից եվրոպական կենտրոններին, քան իրենք իրենց, ինչպես նրանք գոյություն ունեին սրանից մի 10—15 տարի առաջ։ Մենք ունենք արդեն այդ քաղաքներում բուրժուազիա և պրոլետարիատ՝ իսկական եվրոպական խմաստով։ Եվ կապիտալիզմի ազդեցությունը չի սահմանափակվում, իհարկե, միմիայն քաղաքներով։ Ո՞վ չգիտե, որ հայկական գյուղն էլ ենթարկված է արդեն դրամական տնտեսության և կապիտալիստական արդյունագործական հարաբերությունների ազդեցության»[59]։

---

58 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, նշվ. հ. 3, էջ 754—755։

59 Ստ. Շահումյան, նշվ. հ. 1, Երևան, 1975, էջ 152—153։

Հայաստանի արդյունաբերությունը XIX դարի վերջին թևակոխեց իր զարգացման մեքենայական ստադիան, իսկ գյուղատնտեսությունը, դուրս գալով նատուրալ վիճակից, ավելի ու ավելի ընդունեց ապրանքային բնույթ։

Կապիտալիզմի զարգացումը Հայաստանում առաջացնում էր նաև համապատասխան սոցիալական տեղաշարժեր, փոխում բնակչության շերտավորման բնույթը։ 1897 թ. տվյալներով Արևելյան Հայաստանի բնակչության 17,1 տոկոսը կազմում էին խոշոր բուրժուազիան, կուլակները և այլ շահագործողները, 45,3 տոկոսը՝ պրոլետարներն ու կիսապրոլետարները և 37,6 տոկոսը՝ միջին խավերը[60]։ Հայ բուրժուազիան բաղկացած էր գերազանցապես առևտրավաշխառուական շերտերից։

Հայ բուրժուազիան գերակշռող ու առաջնակարգ տեղ էր գրավում Անդրկովկասում՝ երիտասարդ վրաց և նոր ձևավորվող ադրբեջանական բուրժուազիայի համեմատ։ Այն կենտրոնացած էր գլխավորապես երկրամասի արդյունաբերական ու առևտրական երկու խոշոր կենտրոններում՝ Բաքվում և Թիֆլիսում։

Անդրկովկասում հայ կապիտալը XIX դ. զգալի և ինքնուրույն դեր էր խաղում կապիտալիզմի տարածման մեջ, և ակտիվ մասնակցում էր տեղի արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացմանը[61]։

Հայ կապիտալը XIX դարում աստիճանաբար ներդրվում է նաև կապիտալիստական ուղիով զարգացող Արևելյան Հայաստանում, որտեղ հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի որոշ ներկայացուցիչներ իրենց ձեռքն էին վերցրել տեղի արդյունաբերական ճյուղերը, հատկապես պղնձահանքերը, դարձել այդ հանքերի, ապա նաև պղնձաձուլական, գինու-կոնյակի, կաշեգործության գործարանների և այլ արդյունաբերական հիմնարկների տերերը։ Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերության կենտրոններ էին Երևանը, Ալեքսանդրապոլը (Լենինական), Այրավերդին և Ղափանը։ XIX դարի վերջին միայն Ղափանում գործում էր 7 պղնձարդյունաբերական ձեռնարկություն։

Չնայած հայ խոշոր, գերազանցապես առևտրական, բուրժուազիայի առանձին ներկայացուցիչներ հանդես էին եկել տակավին XVII դարից, որոնք ապրում ու գործում էին Հայաստանից դուրս՝ այնտեղ, որտեղ կար ավելի բարենպաստ պայմաններ նրանց գործունեության համար, և չնայած «արդեն XVIII դարի երկրորդ կեսին իր զարգացման առաջին քայլերը կատարող հայ բուրժուազիան սկսեց «ազգային գաղափարների», «ազգային զգացմունքների», «ազգահավաքման» պրոպագանդան»[62], այնուամենայնիվ հայ բուրժուական ազգի և նրա արդյունաբերական բուրժուազիայի ձևավորումը որպես դասակարգի, կատարվեց միայն XIX դարի երկրորդ կեսին։

Այդ նույն ժամանակաընթացքում ձևավորվեց նաև հայ պրոլետարիատը։ Նրա առաջացման հիմնական աղբյուրը գյուղացիության քայքայումն էր՝ կապիտալիստական հարաբերությունների դյուղ ներխուժելու հետևանքով։

---

60 Տե՛ս *М. А. Адонц*, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, стр. 520.

61 *П. И. Лященко*, История народного хозяйства СССР ,т. II, М., 1956, стр. 550, 562.

62 Մ. Գ. Ներսիսյան, *Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ, 1850—1870 թթ.*, Երևան, 1955, էջ 93։

Այդ պրոցեսը խորապես ու զգալիորեն ընդգրկել էր հայ գյուղը՝ հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսից[63]։

Հայ պրոլետարիատը, որպես ազգի առաջավոր ջոկատ, ձևավորվեց առավելապես Անդրկովկասի արդյունաբերական վայրերում՝ տեղի ռուս, վրացի, ադրբեջանցի և այլ ազգերի պրոլետարների հետ միասին, կազմելով մի ընդհանուր ինտերնացիոնալ դասակարգային կուռ բանակ, որը «կարևորագույն վերանորոգող գործոն էր Անդրկովկասի ժողովուրդների սոցիալական կյանքում։ Կարևորն այն էր, որ Անդրկովկասի պրոլետարիատը հենց սկզբից իր շարքերում ուներ առաջադեմ որակյալ ռուս բանվորներ և ձևավորվել է որպես ռուսական բանվոր դասակարգի անկապտելի մաս։ Միաժամանակ Անդրկովկասի պրոլետարիատի ձևավորումն ընթացել է բուրժուական ազգերի կոնսոլիդացիայի պայմաններում»[64]։ Այդ պրոլետարիատը հիմնականում կենտրոնացած էր Բաքվում և Թիֆլիսում, իսկ նրա զգալի մասը հայեր էին։ Հայ պրոլետարիատը համառուսական պրոլետարիատի մի զգալի ջոկատ էր, որը վճռական դեր կատարեց հայ ազգի զարգացման ու բախտորոշման, նրան ամեն տիպի ճնշումից վերջնականապես ազատագրելու գործում։

Ինչ մնում է հայ բուրժուական ազգի մեծամասնությունը կազմող գյուղացիությանը, ապա նա կապիտալիզմի զարգացման պայմաններում քայքայման ու շերտավորման խոր պրոցես էր ապրում, որի հետևանքով ավելի ու ավելի էին կղզիանում ու աճում նրա երկու հակադիր սոցիալական բևեռները՝ մի կողմից, բազմաքանակ աղքատ, ընչազուրկ, պրոլետարիզացիայի ենթարկվող գյուղացիական զանգվածները և գյուղական պրոլետարները՝ բատրակները, իսկ մյուս կողմից՝ մի բուռ սակավաթիվ գյուղական բուրժուազիան՝ կուլակները։ Այդ երկու հակադիր բևեռների միջև ընկած էր միջին անկայուն գյուղացիությունը, որը ևս քայքայվում ու հարում էր այս կամ այն բևեռին։

Այսպիսով, հայ բուրժուական ազգը բաղկացած էր փաստորեն երկու ազգից՝ ազգի ճնշող մեծամասնություն կազմող աշխատավորներից և մի բուռ շահագործողներից, որոնց տնտեսական, քաղաքական և հասարակական դրության արմատական տարբերությունը և տրամագծորեն հակադիր շահերը նրանց մեջ դասակարգային անհաշտ հակասությունների ու պայքարի անխուսափելի մթնոլորտ էին ստեղծում։ Հայ բուրժուական ազգին ևս լրիվ վերաբերում է Վ. Ի. Լենինի այն դրույթը, որ «Կա երկու ազգ ժամանակակից (բուրժուական—խմբ.) յուրաքանչյուր ազգի մեջ...»[65]։ «Սեփականատերերն ու վարձու բանվորները, աննշան թվով հարուստները («վերին տաս հազարը») և տասնյակ միլիոնավոր չունևորներն ու աշխատավորները, այդ, իսկապես, «երկու ազգ են»[66]—իրենց հակադիր դասակարգային շահերով ու նպատակներով, ապրելակերպով ու մտածողությամբ, գաղափարներով ու մշակույթով։ Հասկանալի է, որ այդպիսի ազգը չի կարող լինել ներքուստ միասնական ու համերաշխ, առանց հակադիր սոցիալական շահերի բախման ու դրանից բխող՝ անհաշտ դասակարգային պայքարի։

63 Տե՛ս А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920).

64 Ц. П. Агаян, К вопросу о формировании рабочего класса в Закавказье, ՊԲՀ, 1974, № 3 (66), էջ 66։

65 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 24, էջ 162։

66 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 11, էջ 349։

Հետռեֆորմյան շրջանում արագ զարգացող ռուսական կապիտալիզմի ազդեցության տակ կապիտալիստական հարաբերությունները աստիճանաբար ընդգրկում էին հայ հասարակության ոչ միայն վերին խավերը, այլև աշխատավորական լայն զանգվածները, որի հիմնական մասը գյուղացիությունն էր։ Հենց այդ զանգվածն էլ նոր՝ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում հայ բուրժուական ազգի ձևավորման հիմքն ու գլխավոր առանցքն էր կազմում, նա էր փաստորեն ներկայացնում ազգը, նպաստում նրա ձևավորմանը, որոշում նրա դեմքը և ոչ թե հայ բուրժուազիան, ինչքան էլ առկա լինի նրա դերը ազգի ձևավորման մեջ, առանձնապես այդ պրոցեսի սկզբնական շրջանում։ Դեռ ավելին, որքան ընդլայնվում ու խորանում է ազգի ձևավորումը, ուժեղանում նրա ինքնագիտակցությունը և դրանով առնչված՝ հայ ազատագրական շարժումը, նույնքան ավելի ու ավելի էր հեռանում ազգից հայ բուրժուազիան, երես թեքում նրանից և, կլանված հարստություն կուտակելու տենչով, կոսմոպոլիտիզմի ու ազգային դիմահեղման ուղին էր բռնում[67]։ Եվ միանգամայն իրավացի էր Մ. Նալբանդյանը, երբ «հասարակ ժողովրդի» մեջ տեսնելով ազգի հենարանն ու վերակենդանության լծակը, գրում էր. «ազգ ասելով չենք իմանում այն մի քանի մարդիկը, որ արծաթի սանդուղքով վեր էին բարձրացել ազգի մակերևույթից, այլ այն խեղճ և կարեկցության արժանի ժողովուրդը, որի վերա ծանրացել է ազգային ապարախտության հետևանքը»[68]։

Կապիտալիզմի հորձանուտն ընդգրկված հայ «հասարակ ժողովուրդը»՝ հիմնական որոշիչ ուժն ու ստեղծողն էր այն բոլոր հատկանիշների, որոնց ներդաշնակ համընդհանրությամբ էլ բնորոշվում է ազգը։ Ժողովրդի լեզուն էր, որ ամուր հիմք և նյութ ծառայեց ստեղծելու ազգի ընդհանուր գրական լեզուն, նրա երկու փոխադարձաբար սերտ կապված ճյուղերով՝ արևմտահայերենով և արևելահայերենով (աշխարհաբարով)։ Հայ աշխարհաբար գրական լեզուն՝ հայ բուրժուական ազգի այդ կարևոր հատկանիշը, հիմք ունենալով ժողովրդի բազմադարյան լեզուն, վերջնականապես կատարելագործված կերպով ձևավորվեց որպես ազգի լեզու միայն բուրժուական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում։ Աշխարհաբար լեզուն հիմք ծառայեց ստեղծելու հայ ազգի նոր՝ աշխարհաբար գրականությունը, որը հանդիսանալով ազգի մշակույթն ու նրա հոգեկան կերտվածքն արտահայտող տարրը, ինքը ևս խոշոր դեր կատարեց ազգի ձևավորման գործում։

Ինչպես լեզվի, այնպես էլ ազգի մյուս հատկանիշների զարգացման ու կատարելագործման մեջ որոշակի էր հայ աշխատավոր ժողովրդի դերը։ Այդ նրա հերոսական պայքարի ու մաքառումների շնորհիվ էր, որ հնարավորության չափով պահպանվեց ազգի էթնիկական և տերիտորիալ հանրությունը՝ բազմազան նվաճողների ու վայրագ ցեղերի ասպատակություններից։ Աշխատավոր ժողովրդի քրտնաջան ուժերով էր, որ ձևավորվում ու ամրապնդվում էին ազգի տնտեսական կապերը՝ ինչպես միշտ, առավել՝ բուրժուական հարաբերությունների զարգացման մթնոլորտում։ Իսկ դա համապատասխանաբար

67 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք երկրորդ, Երևան, 1956, էջ 207—208։

68 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, 1945, էջ 452։

անդրադառնում էր նրա հոգևոր կյանքի վրա, կոփում ու կատարելագործում հայ ազգի հոգևոր կերտվածքը, այն արտահայտող մշակույթը, ազգի բնավորությունն ու ինքնագիտակցությունը։

Ռուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայ բուրժուական ազգի ձևավորման հիմնական կենտրոններից մեկը և նրա միասնական պահպանման ու կոնսոլիդացիայի օջախը։ Ժամանակի ընթացքում այստեղ է հավաքվում, ապրում ու գործում արևելահայության հիմնական մասը։

Հայ ազգի առանձին հատվածներ ապրում էին նույնպես Ռուսաստանի կազմի մեջ գտնվող Վրաստանում, Ադրբեջանում և Կովկասի այլ վայրերում։ Այս հատվածները տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և մշակութային սերտ կապերի մեջ էին Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչության հետ և միասին կազմում էին փաստորեն մեկ էթնիկական ընդհանրություն, մեկ ազգ։

Հայ բուրժուական ազգի ձևավորման պրոցեսը տեղի էր ունենում նաև արևմտահայերի մեջ, թեև Թուրքիայում տիրապետող կարգերը խիստ անբարենպաստ էին հայ ազգի սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական զարգացման համար։ Այնուամենայնիվ կապիտալիստական հարաբերությունները XIX դարի երկրորդ կեսից դանդաղ, բայց անշեղորեն զարգանում էին նաև Թուրքիայում և նրա կազմի մեջ մտնող Արևմտյան Հայաստանում։ Այստեղ կային հայկական կարևոր տնտեսական և մշակութային կենտրոններ, որոնք բարենպաստ դեր էին կատարում կապիտալիզմի զարգացման գործում և նպաստում արևմտահայերի բուրժուական ազգի ձևավորմանը։

Կապիտալիզմի զարգացմանը Թուրքիայում ղգալիորեն նպաստում էր այլազգի, այդ թվում նաև հայ բուրժուազիան[69]։ Մեծ էր նրա դերը հատկապես առևտրի ասպարեզում։ «Նովային խոշոր նավահանգիստներում հիմնավորված հայերը, հույները, սլավոնները և արևմտաեվրոպացիները,— գրում է Ֆ. Էնգելսը,— իրենց ձեռքում էին պահում ամբողջ առևտուրը»[70]։

Սակայն Թուրքիայի բարբարոսական հայահալած քաղաքականությունը ժամանակի ընթացքում՝ սիստեմատիկ կոտորածներից հետո, հայ ազգի արևմտյան հատվածն ի վերջո հասցրեց 1915 թ. զարհուրելի բնաջնջմանը։

Այսպիսով, եթե Թուրքիայի և Պարսկաստանի լծի տակ հայերի թիվը գնալով նվազում էր, վտանգելով ազգի գոյությունը, ապա Ռուսաստանի կազմում, ընդհակառակը, հայերի թիվը տարեցտարի աճում էր, կենտրոնանալով հիմնականում Արևելյան Հայաստանում, որտեղ, հակառակ ցարիզմի քաղաքականությանը, կային բարենպաստ պայմաններ հայ ազգի տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և մշակութային զարգացման համար։

Հայ բուրժուական ազգի արևելյան և արևմտյան հատվածները, գտնվելով տարբեր պետությունների կազմում, տնտեսապես խիստ թույլ էին առնչվում իրար, բայց լեզվով, մշակույթով, հոգեկան կերտվածքով, քաղաքական կյանքով ու միավորման բնական ձգտումով սերտորեն կապված էին միմյանց հետ։ Հետևապես, հայ բուրժուական ազգը պետք է դիտվի որպես մեկ էթնիկական ընդհանրություն, ներառնելով իր մեջ արևելահայ և արևմտահայ հատվածները։ Դա ևս հայ բուրժուական ազգի ձևավորման առանձնահատկությունն է։

---

69 Տե՛ս О. Г. Инджикян, նշված աշխ., էջ 19—20։

70 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. IX, стр. 25.

Ուրեմն, հայ բուրժուական ազգի ձևավորման օրրանը բուն Հայաստանն էր, իր երկու՝ Արևելյան և Արևմտյան հատվածներով, որտեղ կենտրոնացված էր հայ ժողովուրդի մեծամասնությունը։

Հայ բուրժուական ազգի ձևավորմանը նպաստեցին նաև հայկական գաղթօջախները, այնտեղ կատարվող բուրժուական բնույթ կրող տեղաշարժերը։ Այդպիսի տեղաշարժեր առաջին հերթին կատարվում էին այն գաղթավայրերում, որոնք հիմնվել ու գործում էին կապիտալիզմի դարաշրջանը թևավակոխած պետություններում կամ նրանց ու ընդհանուր կապիտալիստական համակարգի ազդոլորտի տակ գտնվող նույն ճանապարհով ընթացող այլ երկրներում։

Հայ գաղթօջախներում զգալի առաջադիմություն է նկատվում հատկապես հայ մշակույթի ասպարեզում։ Այդ են վկայում բազմաթիվ հայկական դպրոցները, տպարաններն ու մշակույթի այլ օջախները, թերթերի, հանդեսների, գրքերի կամ էլ հայոց պատմության, գրականության, մատենագիտության և մշակույթի այլ արժեքների հրատարակությունները։ Դրանք ստեղծվել են հայ առաջադեմ գործիչների, այդ թվում նաև բուրժուազիայի ներկայացուցիչների ջանքերով ու միջոցներով և գրական դեր են կատարել ժողովրդի պահպանման, նրա ազգային զարթոնքի, ինքնաճանաչման ու ինքնագիտակցության գործում։ Իհարկե, ինչպես միշտ, բուրժուազիան ելնում էր իր սեփական շահերից, թողարկելով գրանք համազգային շահերի շղարշով։ Այնուամենայնիվ հայ բուրժուազիայի գուտ դասակարգային գործունեությունը ժամանակի կոնկրետ պայմաններում օբյեկտիվորեն նպաստում են ազգի ձևավորմանը, նրա ինքնագիտակցության զարթոնքին, համախմբմանը, ազատագրական շարժմանը, հայրենիքը օտար լծից ազատելու գործին։

Այսպիսով, հակադիր դասակարգերից կազմված հայ բուրժուական ազգը ձևավորվելով կապիտալիզմի դարաշրջանում, բուրժուական ազգերի կազմավորման ընդհանուր պրոցեսում, միաժամանակ ունեցել է իր առանձնահատկությունները։ Հայ ժողովրդի համար օբյեկտիվորեն ստեղծված կոնկրետ-պատմական պայմանների հետևանքով նրա ազգի վերածվելը ընթացել է տարբեր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական միջավայրում՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի կազմում՝ մասնատված հատվածներով, բայց հիմնականում սեփական տարածքի վրա, հայրենիքում, սեփական պետականությունից զրկված ու այստեղից բխող այլ անբարենպաստ պայմաններում, որոնք, բնական է, իրենց կնիքն են դրել ազգի ձևավորման վրա։